

Kniha Genesis v deseti zastaveních s bratrem

Arnoldem

Biblistika | 1.11.2012 @ 15.51

Předloženo i Global University jako doplňková četba k předmětu BIB3013 Genesis. Zpracováno především s ohledem na komentář Billa T. Arnolda *Encountering the Book of Genesis*.

Definovat a analyzovat klíčová teologická témata v knize Genesis

1. Arnold naznačuje, že hlavním úkolem biblického záznamu stvoření není určit čas stvoření Země a lidstva

- Vysvětlí co je podle Arnolda hlavním záměrem záznamů o stvoření v Genesis a
- vyjádří souhlas nebo nesouhlas s jeho závěry za současného vyjádření vlastního závěru.

Význam první kapitoly Genesis, její přijetí či odmítání a rozeznání závažnosti jejího obsahu je zásadní pro porozumění následujícím biblickým textům. Čtenář Genesis je postaven před řadu úloh a otázek, jejichž přehlížení by vedlo k obtížným problémům v interpretaci jiných pasáží Písma, zabřednout však do nich znamená zrození problémů daleko rozsáhlejších. Bill T. Arnold se jako provazochodec nad smrtící propastí pokouší vyhnout se oběma přešlapům a soustředit se pouze na cíl, čili na otázku po skutečném záměru a významu dějinné události stvoření, jak je nám popsána.

Jednou z nejpalcivějších výzev moderního vykládání je vysvětlení otázky stáří země. Většina geologů jej odhaduje na 4,5 miliardy let, kdežto záznam o stvoření hovoří v měřítku dní a následující časové ukazatele v měřítku stovek až tisíců let. Řešení tohoto problému se částečně ujímá takzvaná „teorie mezery“ mezi prvním a druhým veršem, když přichází s myšlenkou dávného a nezaznamenaného předchozího stvoření, které bylo postiženo jakousi prakosmickou katastrofou (snad satanovým pádem) v důsledku čehož byla Země „pustá a prázdná“, čili taková, jakou ji dle těchto úvah Bůh nemohl stvořit. Na tomto porozumění druhému verši je teorie mezery zcela závislá, což ji částečně předem diskvalifikuje. Chaos představený ve druhém verši totiž není apriori nepřátelský vůči Bohu, je naopak spíše důsledkem stvořitelského činu a přípravou pro následující stvořitelské slovo ¹.

Druhou teorií harmonizující stáří biblické Země se Zemí geologickou je tzv. „teorie tisíciletého dne“, vždyt' „jeden den je u Pána jako tisíc let a tisíc let jako jeden den“ (2 Pt 3,8). Podobně jako v jiných otázkách, i rozsouzení této teorie záleží spíše na poměru fantazie, pečlivosti a usebranosti vykladače. Jak ale prohlašuje Arnold, otázky, jimiž se teorie mezery a teorie tisíciletého dne tak sveřepě zabývá, nejsou v biblickém záznamu o stvoření tím hlavním, přestože je potřeba se jim věnovat ².

Význam záznamu o stvoření je pro nás křesťany jiný ³. Pozornost je potřeba upřít na uctíváníhodnou svrchovanost, s níž Bůh svým stvořitelským „budiž“ v opakujícím se vzorci tvoří z ničeho něco ⁴.

Poselstvím první kapitoly Genesis podle Arnolda je přesvědčit čtenáře o tom, že Boží stvoření je ve své podstatě dobré (vv. 10.12.25.31) ⁵ a že zlo a hřích se do něj jaksi vloudily nepozvaní a nevitáni ⁶. Studium této kapitoly by mělo vést ke chvále Boha, který „přikázal, a bylo to stvořeno“ (Ž 148,5) ⁷.

2. Vysvětlí způsob, jakým Arnold užívá termínu „protevangelium“ a jaký je jeho vztah k záznamu knihy Genesis a ke zbytku Písma.

Když se první lidé svým skutkem nelásky k Bohu ocitli ve vzpouře, přednesl jim Bůh důsledky jejich jednání. Jeho soud je výnosem plačícího Boha, který nyní ukazuje na propast mezi člověkem a sebou, která přesahuje do všech úrovní lidských životů a přináší poruchu těl, která měla být v Božím ráji a poruchu srdcí, která měla Boha poslouchat.

Přirozeným prokletím, která Bůh oznámil lidem, předcházelo vyslovené odsouzení hříchu a jeho původce. Jemu mělo „sémě ženy rozdrtit hlavu“, což se také podle všeho naplnilo, když Ježíš na kříži přemostil propast mezi hříchem lidstva a Boží blízkostí a umožnil tak boží blízkost a spásu z boží milosti, která promíjí hřích i jeho důsledky.

Verš Genesis 3,15 je tedy první odlesk evangelia ze vzdálené budoucnosti. Je to boží odkaz lidstvu, které si zasloužilo smrt a obdrželo milost. Odkaz, který se nesl dějinami až po své uskutečnění v oběti Božího syna Ježíše Krista, který se dobrovolně ponížil až na smrt a zemřel kvůli nám, aby navrátil lidem možnost existence podle Boží vůle.

3. Objasni a vylož Arnoldův výrok, že „Abraham je v Genesis odpovědí na problém hříchu z kapitol 1–11.“

K pochopení Arnoldova výroku je potřeba nahlédnout situaci v prvních dvanácti kapitolách Genesis jeho očima. Dle Arnolda:

1. Dokonalé Boží stvoření bylo zdevastováno hříchem (kapitoly 1–11). Jeho požehnání bylo obráceno v kletbu⁸.
2. Hřích v lidských srdcích byl příliš urputný, nepomohlo ani odsouzení světa za zachování Noa – jediného spravedlivého.
3. Abraham byl tím, kdo uposlechl Boha. Božímú jednání s Abrahamem a postupnému zjevování Jeho vůle je v Genesis věnováno více než třináct kapitol⁹.
4. Záznam o Abrahamovi je otevřen nadpřirozeným výrokem: „I řekl Hospodin Abramovi...“. Požadoval po něm, aby opustil svou zemi (národnost), své rodiště (identita) a svůj domov (zabezpečení). Povolal ho do „země, kterou ti [já, Hospodin,] ukážu“. (Gn 12,1) Abrahamova pout' však nebyla svou povahou a účelem všední a lidská.
5. Za trojím požadavkem následuje pět Božích příslibů. Každý z nich je jak výrazem Boží dobroty vůči patriarchovi, tak součástí dobrotivého Božího plánu s lidstvem¹⁰.
6. Některá z Božích zaslíbení nemohla být naplněna během Abrahamova života, musela být přijata vírou. Proto se Abraham stal paradigmatem křesťanské víry¹¹.

4.

- a. **Jaké jsou dle Arnolda dvě hlavní myšlenky Genesis 15? Jak tyto hlavní myšlenky spojují Starý a Nový Zákon?**
- b. **Vyjádři a vysvětli souhlas nebo nesouhlas s Arnoldovým stanoviskem ke Genesis 15.**

Dvěma hlavními motivy patnácté kapitoly Genesis jsou víra a smlouva¹². Abrahamovu spasitelnou víru rozeznal apoštol Pavel ve svých listech Galatským a Římanům (cf. Ga 3,6 a Ř 4). Smlouva popsaná dále i v Genesis 17 se stala základem pro smlouvu Mojžíše a Izraelského národa.

Když Abraham uvěřil, Bůh ho prohlásil za spravedlivého. Takzvaná „spravedlnost“, jak Arnold správně postřehl, není především abstraktní pojem nedosažitelného, ale spíše správný vztah k Bohu. Spravedlnost, to je usmíření hříchu a pokoj s Bohem. O Abrahamově příkladu píše apoštol Pavel ve čtvrté kapitole Římanům. Pátou pak začíná s tím, že „máme pokoj s Bohem skrze našeho Pána Ježíše Krista“. Za přijetí obou pasáží je nemožné domnívat se, že by zárukou Abrahamova ospravedlnění byl někdo jiný než Ježíš Kristus.

Nový zákon hovoří o výlučnosti ospravedlnění víry v Krista a dokládá ho starozákonním příkladem. Naším úkolem je proto přistoupit při pohledu na Abrahama k fantastickému mystériu: Abraham byl ospravedlněn z víry díky oběti Ježíše Krista, který vzešel „z Abrahamova lůna“ (v. 4). Příběh se tedy uzavřel sám do sebe. Stínohra zaslíbení a předobrazů nás naplňuje bázní a myšlenka na mimočasový význam vykoupení z hříchu radostí a chválou.

5. Popiš význam Jákobových jmen a jejich vztah k obsahu vyprávění v Genesis a k Božímú plánu.

Jméno Jákob znamená „Úskočný“ a vystihovalo charakter svého nositele, jak si to alespoň myslel Ezau, Jákobův bratr (Gn 27,36). Nepřízeň staršího bratra a vypočítavost strýce však byli Jákobovi velikou výhňí. Nejsilnějším momentem příběhu o Jákobovi je příprava na jeho opětovné setkání s bratrem. Strachem z Ezaua byl Jákob ochromen.

V předvečer obávaného setkání se ovšem událo setkání daleko závažnější, jehož hlavní událostí bylo pojmenování Jákoba Izraelem¹³. Domnívám se, že Bůh použil mezní situace, které Jákob čelil a odpověděl na jeho definitivní bezradnost završením proměny jeho charakteru. Z Jákoba, který dopomáhal úspěchu své věci úskokem se stal Izrael, který to dělat nemusí, neboť za něj „bojuje Bůh“.

6. Jak je ve vyprávění o Josefovi ukázáno postupné naplňování zaslíbení daných Abrahamovi v Genesis 12,1–3?

Vyprávění o Josefovi zachycuje období sklonku života posledního z velkých Izraelských patriarchů a rozpuštění Izraele jako národa. Právě zde, v další nepřízni, které musel čelit Josef jako jednotlivec i celý jeho kmen, začalo docházet k částečnému naplňování Božích příslibů¹⁴. Díky Boží prozřetelnosti se zavržený a zotročený Josef ujal správy egyptských sýpek právě když jeho kmeni hrozil hladomor. Celý Izrael se proto přestěhoval do Egypta, kde pobýval jako vítaný host ve vlídných podmínkách. V Egyptě se díky Božímu služebníku Josefovi stal z Izraele velký národ, zaslíbení země však nemělo být naplněno po dalších více než čtyři sta let.

Částečnému naplnění Božích zaslíbení z Genesis 12,1–3 můžeme v příběhu o Josefovi dosvědčit v následujících bodech:

1. Skrze Josefa řečeného Safenat-paneach se Abraham doslova „stal požehnáním“, když zachránil tehdejší civilizovaný svět od hladomoru (cf. Gn 12,2 s Gn 41,45.57). Josef se tím stal archetypem Krista a významnou figurou v biblických dějinách spásy.
2. Abrahamovo potomstvo čítalo při vstupu do Egypta sedmdesát členů. Byl to závdavek dalšího růstu a „velkého národa“, který byl Abrahamovi zaslíben (cf. Gn 12,2 s Gn 46,26n)¹⁵.

Reaguj na současný stav teologické scény v otázkách starověkého blízkého východu, Mojžíšova autorství Genesis a metod biblické kritiky

7. Arnold popisuje zemi Izrael ve vztahu k okolním krajům jako okno. Co tím autor myslí a jak zdůvodňuje svůj závěr?

Starověký Izrael se od ostatních národů lišil. Jeho odlišnost byla zvláštní, spíše metafyzická, takže působil dojmem zásadní rozdílnosti oproti okolním národům, které v sobě navzájem spatřovaly svůj vlastní odraz založený na společném vzorci charakteristik určujících identitu, v Izraeli však namísto odrazu viděli okno – průhled kamsi jinam¹⁶. To proto, že Izrael ze vzorce identifikačních charakteristik vystoupil svým vztahem k absolutnu čili monoteismem.

Tento zásadní a nevidaný Izraelský monoteismus s sebou nevyhnutelně přinesl řadu dalších charakteristik. Zákaz modlářství, posvátnost sexu, silné vědomí smlouvy¹⁷ – všechny tyto a mnohé podobné vlastnosti přinesl vztah k Bohu, kterého není potřeba rozlišovat od jiných bohů fyzickým zobrazením, který sám je bezpohlavní a netrpí milostnými pohyby a který jedná s člověkem naprosto a definitivně v životě i ve smrti. Národ Izrael přijal kosmologii, která byla naprosto protichůdná vůči světonázorům okolních národů. Tato protichůdnost tkví v sedmi následujících bodech.

1. Izrael byl podle všeho radikálně monoteistický, ačkoli nízký stupeň analytického myšlení v tehdejší době neumožnil formulaci přesného kréda¹⁸.
2. Bůh Izraele je transcendentní. Není součástí svého stvoření, ale stojí vně, naprosto mimo jeho přirozený řád a běh. Bůh nesdílí běžné vlastnosti lidí.
3. Izrael nejeví žádný zájem o zkoumání původu Boha (tzv. theogonie), kniha Genesis tomu nevěnuje žádný prostor. K existenci vesmíru nemohlo dle Genesis dojít nikde jinde než v mysli Boha, který byl neustále.
4. Bůh je naprosto asexuální bytost. Koncept pohlaví je součástí Jeho stvoření, není však vůbec žádný důvod domnívat se, že by mohl být součástí Jeho vlastní podstaty¹⁹.
5. V Izraeli platil zákaz jakéhokoli pokusu o manipulaci s nadpřirozenem. Transcendentního Boha nelze zahnat do kouta zaklínadlem, Jeho vůli nelze ovlivnit jinak než ve vztahu a v modlitbě.
6. Izrael na rozdíl od okolních národů pozvedl ve vztahu k chápání Boha význam historie. Bůh je přeci Bohem dějin. Chápání Boha odkazuje Izrael ke stvoření a k Mojžíšově smlouvě²⁰.
7. Zájem o historii v Izraeli postupně roste a organizuje se. Zřídka používaný žánr přerůstá v dějepisectví. Bůh je Stvořitel a jako účastník Mojžíšovy smlouvy také Zakladatel národa. Bůh je Oslovitel Abrahama, je to Bůh patriarchů na jejich příkladných cestách víry. Dle bratra Arnolda by Izraelský národ měl být považován za zakladatele historie namísto řeka Herodota²¹.

8. Jaké je dle Arnolda nejpravděpodobnější datum patriarchálního období? Jakým způsobem přichází autor k závěru?

Přesné datování života Abrahama, Izáka a Jákoba je nemožné. Bratr Arnold proto pouze reviduje nejpravděpodobnější návrhy a z nich podle svého úsudku vybírá. Těmito návrhy jsou:

1. Raná doba bronzová (2800 – 2400 př. Kr.)
 - Teorie rozdmýchaná nálezem tisíců tabulek u Syrské Ebly, jejichž obsah někteří považují za historické synchronismy v Genesis 14.
2. Střední doba bronzová (2000 – 1800 př. Kr.)
 - Dříve populární teorie, dnes opuštěná. Abrahamovo přesídlení dle ní souhlasí se vzestupem obchodních karavan a jisté osadnické aktivity v Palestině a Sýrii. Teorie selhala odhalením špatného datování synchronních událostí, na němž byla závislá.
3. Střední doba bronzová (1800 – 1650 př. Kr.)
 - Dle br. Arnolda nejpravděpodobnější teorie, zakládá se na tzv. Amoritské hypotéze. Během rané doby bronzové byl městský život v Sýrii a Palestině narušen. Během střední doby bronzové však pod přílivem Amoritů začal městský život opět vzkvétat, takže došlo ke znovuzformování velkých městských států. Zástupci této teorie rovněž zdůrazňují etnickou kontinuitu mezi Amority a Aramejci, což souhlasí s tvrzením verše Dt 26,5 o tom, že Izraelský patriarcha byl „Aramejec bloudící bez domova“²².
4. Pozdní doba bronzová (1550 – 1200 př. Kr.)
 - Tato datace se dostává do nesmiřitelného konfliktu s datováním Bible. Tvrdí, že jestliže Ugaritské texty ze čtrnáctého století popisují stejné kulturní praktiky jako narativ o Izraelských praotcích, musí souhlasit i datování. S tímto předpokladem tato teorie padá.
5. Doba železná (1200 – 330 př. Kr.)
 - Tato teorie vůbec nerozeznává v praotcích historické postavy, soustředí se na samotný příběh a datuje pouze jeho zápis, který považuje za jeho vznik. Platnost této teorie je určena pohledem jednotlivce na autoritu Písma²³.

9. Co lze dle Arnolda maximálně a co minimálně povědět o Mojžíšově autorství Genesis? Jak Arnold ospravedlňuje svá tvrzení?

Při určování autora starověkého dokumentu, jímž Genesis je, se ocitáme na úzké stezce mezi dvojím úskalím. První skutečnost, se kterou je třeba počítat, je skutečnost ústní tradice, jejíž autorství nelze vystopovat a která se přirozeně odkazuje na očitě svědky. Pátrání po důkazech, verzích a redakcích by bylo v tomto případě nemožné a přivedlo by badatele k šílenství. Druhá připomínka, která nesmí zmizet ze zřetele, nám připomíná, že cílem pátrání po autorství Genesis není ani tak samotný proces mechanického zápisu, jako spíše proces rozhodného sběru a třídění všech dostupných informací do struktury dokumentu o stvoření a počátcích dějin spásy, jak jej známe dnes²⁴.

Bratr Arnold zvolil velmi praktickou metodu determinace autora, jejímž úkolem není na prvním místě předhodit definitivní odpověď, jako spíše vnést do problematiky světlo. Jeho metoda sestává ze dvou otázek.

A. Co lze povědět o autorství Genesis nanejvýš?

1. Bible obecně ve shodě s židovskou i křesťanskou tradicí považuje za autora Pentatechu Mojžíše. Žádný pozdější důkaz to neznemožňuje, ačkoli není pochyb, že Pentateuch procházel pozdějšími redakcemi a doplněním.
2. Mojžíš je podle tradice i podle Písma odpovědný za Mojžíšův zákon. Nikdo jiný než on nepřijal od Boha přikázání a další regulace. Mojžíšův zákon se rozpíná mezi Exodem 20 a Deuteronomií 26. Jádro Pentatechu se tedy samo přiznává k Mojžíšovi²⁵.
3. Některé pasáže Pentatechu dosvědčují že je zapsal Mojžíš. Jsou jimi
 - Bitva s Amálekem (Ex 17,14).
 - Kniha smlouvy (Ex 24,4).
 - Desatero přikázání (Ex 34,27).
 - Některé pasáže z Deuteronomia (Dt 9, 19, 22, 24).
4. V odpověď na metodickou otázku lze tedy říci: Mojžíš je autorem či původcem Pentatechu obecně, byl osobně zapojen do mechanického zápisu některých částí²⁶.

B. Co lze o autorství Genese povědět minimálně?

1. Důkazy Mojžišovo autorství nevyžadují. Mojžiš sice je autorem jistých pasáží dle jejich vnitřního svědectví, avšak zbytek materiálu mohl být předáván ústně až k pozdějšímu zapsání. Mojžiš pak byl jako Jahvistický reformátor a prostředník Božího Zákona považován za původce celého Pentateuchu, který byl teprve při zapsání rozdělen do pěti knih²⁷.

10. Stručně popiš druhy biblické kritiky, které Arnold představuje. U každého typu uveď silné i slabé stránky.

Termín kritika je nutné chápat jako neutrální. Kritika je přirozená, je totiž nemožné nepokládat při čtení Písma otázky po autorství a po datu sepsání. Úkolem moderního bádání je stanovit pravidla biblické kritiky, což vedlo k vytvoření několika metod, které se případně dělí na takzvanou kritiku „nižší“, která „kritizuje“ holý text a klade si za cíl sestavit z různých rukopisů původní celek a kritiku „vyšší“, která odpovídá na otázky skladby či posloupnosti onoho celku a na otázky jeho původu.

Nejpoužívanějšími metodami jsou:

A. Textová kritika

- Žádný originál (autograf) žádné biblické knihy se nedochoval až do současnosti. Textová kritika se proto snaží co nejvěrněji zrekonstruovat původní text. Tento úkol v sobě zahrnuje výzkum hebrejských rukopisů (Masoretského textu) i raných řeckých překladů a překladů do řady dalších jazyků (Latina, Koptština, Etiopština, Aramejščina), v neposlední řadě pak Svitků od Mrtvého moře. Tyto svitky svým způsobem zprostředkují náhled do rukopisů o téměř tisíc let starších, což vysvětluje jejich dalekosáhlý dopad na studia Starého zákona a na textovou kritiku zvláště²⁸. Textová kritika se svou prací snaží co nejvíce přiblížit autografu, který nemá. Dle bratra Arnolda to však není důvod k panice. Standardní míry a váhy přeci také existují pouze na jednom nepřístupném místě, kde nikdo z nás nebyl a přece můžeme důvěřovat milionům kopií pravítek a kilogramových závaží²⁹.

B. Kritika zdrojů a redakční kritika

- Kritika zdrojů se snaží odhalit a oddělit v biblickém textu různé zdroje. Vychází zpravidla z kombinace kritérií, jimiž zdroje rozlišuje. Každé kritérium o sobě musí více či méně čelit podezření ze subjektivity, jejich současné využití však může být dostatečným nástrojem k rozeznání zdrojů použitých autorem Pentateuchu. Mezi kritéria patří:
 - Různá boží jména – Elohim vs. Jahve (jinak též Adonai). Na některých místech nalézáme dokonce obojí zkombinováno do jména Adonai Elohim (což lze přeložit jako Pán Bůh).
 - Opakující se a paralelní záznamy. Abraham i Izák lhali zahraničním králům o svých manželkách (Gn 12,14–20; 20,1–18; 26,1–11). Beer-šeba byla zřejmě pojmenována vícekrát (Gn 21,22–34; 26,26–33), podobně i Bét-el (Gn 28,10–22; 35,13–15) a Jákob – Izrael (Gn 32,22–32; 35,10).
 - Zřejmé protimluvy. V Genesis 6,20 má Noe přivést do Archy po páru od každého zvířecího druhu, zatímco v Genesis 7,2 má přivést sedm párů čistých zvířat. Objektem rozlišování se stávají i záznamy v Genesis 1 a 2.
 - Literární styl a slovní zásoba.
 - Teologie. I náboženské a teologické koncepty se stávají kritériem rozlišování. Rozlišuje se zpravidla vykreslování Boha více transcendentního na jedné straně a osobnějšího na straně druhé³⁰.
- Kritika redakce je úzce spjatá s kritikou zdrojů. Snaží se odhalit teologické pozice redaktorů, které je vedly k právě takovému zpracování zdroje.

C. Kritika formy a kritika tradice

- Předpokládá, že původem starověké literatury je ústní tradice. Většina Izraelské literatury začala jako lidové vyprávění a prošla dlouhým procesem, v němž „rozkvetla“. Každý z žánrů se zrodil v jedinečných podmínkách, byl svým způsobem „vsazen do života“ vypravěče. Tento přístup však nachází v literatuře spíše osobnost autora. Kritika formy se zpravidla táže po struktuře formy, jejím žánru, po situaci a po záměru³¹.

D. Historická kritika

- Používá výsledků ostatních metod a používá je k vykreslení pozice Izraelské literatury v dějinné situaci Izraelského národa³².

E. Literární kritika

- Zaměřuje se na záměry autora, na způsob vyjádření, který autor volí a na literární prostředky, jichž používá³³.

- Jde o sadu klíčů, které se svorně pokoušejí odemknout otázky povahy, funkce a autority biblického kánonu³⁴.

Poznámky

1. ARNOLD, 25

Mezi verši 1 a 2 došlo k Satanově pádu. Dokonalé stvoření tím bylo kontaminováno a verš 2 proto popisuje výsledek této kontaminace. Veršem 3 začíná záznam o znovustvoření/přetvoření. Do období před onou prakosmickou katastrofou spadají dle mnohých dinosauři a anthropoidi starší druhu Homo sapiens. Teorie mezery nebere v úvahu semitský merismus „nebe a země“, který odkazuje na veškerenstvo. 1. Bůh stvořil veškerenstvo. 2. Byl chaos, ne nezbytně nepřátelský vůči Božímu přirozenému záměru. 3. Bůh hovoří. Verš 1 je stvořitelský čin, verš 2 stvořitelský důsledek a verš 3 stvořitelské slovo. Z tohoto pohledu zde prostor pro mezery není.

2. ARNOLD, 23

3. ARNOLD, 23

4. ARNOLD, 25

5. ARNOLD, 24

6. ARNOLD, 28

7. ARNOLD, 29

8. ARNOLD, 70

9. ARNOLD, 71

10. ARNOLD, 72

11. ARNOLD, 73

12. ARNOLD, 92

13. ARNOLD, 133

14. ARNOLD, 157

15. ARNOLD, 157

16. ARNOLD, 48

17. ARNOLD, 49

18. ARNOLD, 49

19. ARNOLD, 50

20. ARNOLD, 51

21. ARNOLD, 51

22. ARNOLD, 86

23. ARNOLD, 87

24. ARNOLD, 175

25. ARNOLD, 175

26. ARNOLD, 176

27. ARNOLD, 176

28. ARNOLD, 182

29. ARNOLD, 183

30. ARNOLD, 184

31. ARNOLD, 185

32. ARNOLD, 186

33. ARNOLD, 186

34. ARNOLD, 186

Bibliografie

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona : český ekumenický překlad. 11. vyd., (9. přepr. v České biblické společnosti). Praha: Česká biblická společnost, 1998c1985, 863, 287 s. ISBN 80–858–1019–0.

Bible: český studijní překlad. 1. souborné vyd. Překlad Michal Krchňák. Praha: KMS, 2009, 1562 s. ISBN 978–808–6449–616.

ARNOLD, Bill T. *Encountering the book of Genesis*. Grand Rapids, Mich: Baker Books, 2003. ISBN 08–010–2638–5.

HOFF, Par Paul a Developed in collaboration with Global University STAFF. *Genesis: an independent study textbook*. 5th ed. Springfield, MO: Global Univeristy, 1997. ISBN 15–639–0107–2.

<https://selah.diet/biblistika/tematika-knihy-genesis/>